

'T HOOGE NEST

Van Roxane van Iperen verscheen eerder

Schuim der aarde

Roxane van Iperen

't Hooge Nest

Lebowski Publishers, Amsterdam 2018

© Roxane van Iperen, 2018
© Lebowski Publishers, Amsterdam 2018
Omslagontwerp: Riesenkind, 's-Hertogenbosch
Auteursfoto: Jan Willem Kaldenbach
Typografie: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 488 4178 3
ISBN 978 90 488 4179 0 (e-book)
NUR 320

www.lebowskipublishers.nl
www.overamstel.com

OVERAMSTEL
uitgevers

Lebowski Publishers is een imprint van Overamstel uitgevers bv
Meld je aan voor de nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van de nieuwste
boeken van Lebowski Publishers via www.lebowskipublishers.nl/nieuwsbrief

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

WOORD VOORAF

Zodra we het bospad op rijden en het huis zich tussen de bomen aan ons openbaart, zijn we verkocht. Het spreekwoordelijke ‘hutje op de hei’ waarnaar we op zoek waren dekt niet bepaald de lading – dit huis is enorm en heeft zelfs een eigen naam: *’t Hooge Nest*. Onze blik glijdt over de statige voorgevel, de stenen muren bedekt met klimop en de ramen omlijst met oude luiken. Het ademt geschiedenis en grandeur, maar zonder de pretentie of stijfheid die daar vaak mee samengaat. Integendeel: de wilde bostuin, het hoge gras, de touwladders die her en der bungelen en de boomgaard achterin nodigen uit tot rennen, spelen, een fikkie stoken en avonden lang praten onder een sterrenhemel, ongemoeid door de bewoonde wereld. We kijken elkaar aan en denken hetzelfde. Als we hier toch mogen wonen.

Het onvoorstelbare gebeurt. In de nazomer van 2012 nemen mijn man en ik met onze drie jonge kinderen, een Oudduitse herder en drie katten onze intrek in een stacaravan in de tuin van *’t Hooge Nest*, en beginnen aan een lang traject van het in ere herstellen van dit bijzondere pand. Muren worden gerestaureerd en trappen opgeschuurd, panelen worden verwijderd en onthullen plafonds met ingenieuze balkenconstructies. Met onze blote handen trekken we vloerbedekking los en in bijna iedere kamer ontdekken we luiken in de houten vloeren en schuilplekken achter oude lambrisering. Daar treffen we kaarsstompen, bladmuziek, oude verzetskrantjes aan. Zo begint ook de reconstructie van de geschiedenis van *’t Hooge Nest*. Een verbijsterende geschiedenis die, zo blijkt, een belangrijk deel

van ons oorlogsverleden omvat, dat onder een breed publiek onbekend is – zelfs in de omgeving van het huis.

Ik hoor de voormalige eigenaresse, buurtbewoners en winkeliers in de omringende dorpen uit, duik in kadasters en archieven en val van de ene verbazing in de andere. Op het hoogtepunt van de Tweede Wereldoorlog, als de treinen richting de concentratiekampen met volle capaciteit rijden en de *Endlösung der Judenfrage*, de ‘Eindoplossing voor het Jodenvraagstuk’, succesvol vorm begint te krijgen, wordt in ’t Hooge Nest door twee joodse zussen een groot onderduik- en verzetscentrum gerund. In de jaren die volgen leer ik de nazaten van deze groep mensen kennen en komen de onderduik-kinderen weer terug in het huis. Ze geven mij de herinneringen en persoonlijke documenten waarmee ik het verhaal kan inkleuren en de zussen een stem kan geven.

Langzaam maar zeker, kamer voor kamer, komen de puzzelstukjes bij elkaar tot het onvoorstelbare verhaal dat nu, zes jaar later, op papier staat. Het is een geschiedenis die mijn allereerste gevoel bevestigt: dit huis is groter dan wij zijn. Wij zijn slechts de passanten die het geluk hebben het te mogen bewonen.

MENSCH, DURF TE LEVEN

Dit verhaal begint met een lied. Hoewel het in 2017 zijn honderdste verjaardag vierde is het nog altijd een van de bekendste liedjes van Nederland, geliefd in alle lagen van de bevolking en vertolkt door stemmen uit iedere generatie: ‘Mensch, durf te leven’.

Muzikaal wonderkind Dirk Witte, zoon uit een Zaanse onderwijzersfamilie, schrijft al op jonge leeftijd zijn eigen muziek en teksten. Een carrière als musicus wordt door zijn ouders niet als een serieuze levensinvulling gezien, dus als hij in 1900 op vijftienjarige leeftijd van school gaat treedt hij in dienst van een houthandel in Zaandam. Buiten werktijd schrijft Dirk stug door aan zijn muziek en op een goede dag in het voorjaar van 1914 neemt hij zijn lot in eigen handen. Hij loopt het Concertgebouw in Amsterdam binnen, waar op dat moment een afgeladen zaal geniet van het optreden van een Nederlandse conferencier van wereldnaam: Jean-Louis Pisuisse. Bij gebrek aan goede Nederlandstalige nummers bestaat zijn repertoire uit Franse, Engelse en Duitse liedjes. Na de voorstelling klopt Dirk aan bij de kleedkamer waar Pisuisse zich zit af te schminken, en spreekt hem aan: ‘Ik ben gewoon een bediende in een houthandel in Zaandam, maar voor een paar verenigingen in onze plaats heb ik liedjes gemaakt die de mensen erg aardig vinden. Ik heb de leukste uitgezocht. Mag ik die eens laten horen?’

Hij overhandigt Pisuisse de tekst van ‘M’n eerste’, over een prille liefde van een jongen voor een meisje van de zangvereniging, die bruusk eindigt als de jongen niet meer bij stem is:

*Maar toen m'n stem het niet meer dee
Kreeg ik heel gauw m'n congé*

Toch blijft de jongen de rest van zijn leven aan 'z'n eerste' denken, tot aan zijn huwelijksdag aan toe:

*Als ik straks nu toch nog met een ander trouw
En dan deftig ondertrouwereceptie hou
Met zwarte jassen, lang en kort
Ooms en tantes, witte port
Zie ik toch met lichte weemoed naar m'n vrouw
Als ik in de kerk dan voor het altaar sta
En gearmd de lange looper overga
En de mensen kijken uit
Naar de bruigom en de bruid
En de vrienden en vriendinnen zien ons na
En ze zingen ongezien
't Bruidskoor uit de Lohengrin
En ik sta daar en ik hoor
De sopranen van het koor
Dan denk ik toch nog weleens even aan m'n eerste*

Pisuisse is enthousiast, neemt het lied op in zijn repertoire, en korte tijd later klinkt 'M'n eerste' in alle Nederlandse huishoudens. De ontmoeting met de pionier van het Nederlandse cabaret verandert het leven van Dirk Witte voorgoed en hun samenwerking zal een reeks liedjes voortbrengen die in het collectieve geheugen van Nederland is gegrift.

Enkele maanden na hun eerste succes wordt op 28 juni 1914 in Sarajevo de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand doodgeschoten; een schot dat de laatste barrière voor het begin van de Eerste Wereldoorlog wegneemt – en de eerste in de nieuwe carrière van Dirk opwerpt.

In Nederland wordt eind juli de mobilisatie van honderdduizenden mannen afgekondigd. ‘Alle miliciens zoo spoedig mogelijk onder de wapenen komen!’ staat op aanplakbiljetten verspreid door het land. Kerkklokken luiden, plunjezakken worden van zolder gehaald en echtgenotes worden gedag gekust wanneer een paar honderdduizend dienstplichtigen zich moeten melden bij kazernes, opslagplaatsen en, bij gebrek aan ruimte, zelfs bij mensen thuis. Zo ook Dirk Witte, die met zijn negenentwintig jaar net binnen de meldplicht valt. Hoewel de echte strijd zich buiten de landsgrenzen afspeelt – de Duitsers laten Nederland met rust en Nederland verklaart uitdrukkelijk geen kant te kiezen –, maken de oorlogsjaren die volgen diepe indruk op hem. Dat komt vooral door de situatie in buurland België, dat weigert de Duitse troepen doorgang te verlenen. Om de weerstand te breken reageren de Duitsers met de executie van onschuldige burgers en steken zij dorpen in brand, waarop tienduizenden Belgen naar Limburg vluchten. In haar troonrede van 15 september 1914 maakt koningin Wilhelmina duidelijk dat Nederland in dit conflict volstrekte neutraliteit in acht neemt en de vluchtelingen met open armen zal ontvangen.

De Duitse troepen rukken op en jagen daarmee honderdduizenden Belgen voor zich uit, de grens over. Onder een door de Duitse legertop strak georganiseerd offensief begint de ‘Verkrachting van België’. Omdat de Belgen niet willen meewerken en het op enkele plaatsen zelfs wagen de Duitsers te beschieten, wordt iedereen die van enige vorm van weerstand wordt verdacht door de Duitsers zwaar bestraft. Lugubere verhalen doen de ronde over Duitse wraakacties: van baby’s die tegen muren worden doodgeslagen en verkrachting van vrouwen met gloeiend hete staven, tot nonnen die aan de klepels van kerkklokken worden vastgebonden en door het luiden ervan worden vermoord. Een deel van de geruchten blijkt achteraf Engelse propaganda om de Duitsers te dehumaniseren, maar wreed gaat het er in die periode wel degelijk aan toe: zo’n zesduizend Belgen komen door Duits geweld om het leven.

Dirk Witte is ondertussen in Eindhoven gestationeerd als zieken-
drager in militaire dienst – volgens zijn zus de meest onhandige
broeder ooit – en de verwondering over de situatie waarin het land
en hijzelf opeens terecht zijn gekomen schrijft hij van zich af in een
reeks oorlogsliedjes. Het nummer ‘Aspirine’, in een uitvoering van
zijn creatieve partner Pisuisse, wordt door de minister van Oorlog
opgenomen in de *Zangbundel voor het Nederlandsche Leger*. Het
groeit al snel uit tot een lijflied onder soldaten:

*'s Morgens staan ze kwart voor acht
Voor de dokter, voor de dokter
Alles wat maar moet op wacht
Staat al klaar om kwart voor acht
Negen krijgen van de tien:
Aspirine, aspirien!
Aspirine voor de goeierds
Na een slapeloze nacht
Aspirine voor de knoeiers
Die verlangen: vrij van wacht!
Aspirien alleen kan baten
Voor of'cieren en voor soldaten
Voor fourier en voor sergeant
En voor 't paard van d'adjutant*

*Als we eens weer burger zijn
Gaan we nooit meer naar de dokter
Zelf genezen w'alle pijn
Als we eerst maar burger zijn
Kopen elk een pond of tien
Aspirine, aspirien!*

Terwijl Nederland krampachtig aan zijn neutraliteit vasthoudt,
krijgt de bevolking wel nadrukkelijk met de gevolgen van de oor-

log te maken. Als een Angela Merkel avant la lettre had koningin Wilhelmina zich in haar troonrede nobel en gastvrij getoond; ze kon niet weten dat binnen een paar maanden één miljoen Belgen van haar aanbod gebruik zouden maken.

Op 10 oktober 1914 valt havenstad Antwerpen. De Belgen slaan massaal op de vlucht en met name Zeeland, Brabant en Limburg worden overspoeld door wanhopige zuiderburen. Treinstations zijn overbevolkt en een eindeloze stroom houten paardenkarren steekt, bepakt met huisraad en familieleden, de grens over naar Nederland. Overheidsbeleid voor de opvang van zoveel vluchtelingen is er niet en daarmee is het aan de Nederlandse burgers om een oplossing te vinden. Plaatsen als Roosendaal en Bergen op Zoom, met elk zo'n zestienduizend inwoners, nemen tussen de honderduizend en tweehonderduizend vluchtelingen op, waarvan er zo veel mogelijk bij mensen thuis worden geplaatst. Maar het zijn er te veel. Scholen, fabrieken, treinstations, weilanden, parken en plantsoenen: waar je maar kijkt zitten en liggen Belgische vluchtelingen. Baby's worden in de modderige berm geboren, mensen slapen buiten in de vrieskou en de toestroom houdt aan. In de dagen die volgen lijkt het alsof de buurlanden met onzichtbare handen over elkaar heen worden geschoven, de twee volkeren opeens beperkt tot het grondgebied van één. De exodus stopt pas als de Duitsers een tweehonderd kilometer lange stroomdraad langs de Nederlands-Belgische grens spannen: de Draad des Doods, twee meter hoog met lijnen om de twintig centimeter, waarop een spanning staat van 2000 volt. Omwikkeld met wollen dekens, met handen en voeten op porseleinen borden of met een suïcidale snoekduik proberen veel Belgen alsnog de grens over te komen – honderden worden geëlektrocuteerd.

Wanneer niet meer te ontkennen valt dat de situatie onhoudbaar is en de Nederlandse regering zich gedwongen ziet met een plan op de proppen te komen, neemt het militaire gezag het over. Door het hele land worden grote kampen ingericht, die in veel gevallen de negatieve connotatie van dit woord eer aandoen. Bij gebrek aan

eenduidig overheidsbeleid is de organisatie van de kampen afhankelijk van de plaatselijke commandant, en de meeste gezinnen zitten uiteindelijk gewoon opgesloten in houten barakken onder militair regime. Er zijn veldkeukens, primitieve wasplaatsen en greppels die dienstdoen als riool. In het Hollandse voedsel vinden de Belgen ook al weinig troost: het is iedere dag weer hopen dat er geen erwtensoep geserveerd wordt – *béton armé*, zoals er in België nog jaren nadien vol afgrijzen aan wordt gerefereerd.

De vluchtelingenmassa drukt te zwaar op de samenleving. De Nederlandse regering treedt in onderhandeling met de Duitse bezetter en verzoekt om een terugkeer van de Belgen zonder represailles. De Duitsers zeggen toe, en inmiddels is ook duidelijk dat de ware strijd zich in de loopgraven aan het front afspeelt, waardoor grote delen van Vlaanderen relatief veilig zijn. De minister van Oorlog draagt Nederlandse gemeenten dan ook op de Belgen ‘onder zachte dwang’ huiswaarts te doen keren. In sommigen plaatsen wordt dit bevel met al te veel Hollandse nuchterheid uitgevoerd: in Harderwijk worden de Belgen zonder pardon de gemeente uit gezet en in Scheveningen wordt de opgevangen Belgen in het Circustheater te kennen gegeven dat als ze niet rap de trein naar huis nemen, er maatregelen zullen volgen. Rond mei 1915 zijn ongeveer negenhonderdduizend zuiderburen naar huis teruggekeerd – het einde van een bliksembezoek.

Dirk Witte schrijft tijdens zijn diensttijd gewoon door. Hoewel hij niet hoeft te vechten, maken de oorlog en de massale influx van vluchtelingen grote indruk op hem. De plotselinge chaos, de omgang met de Belgen en de houding van Nederland: hij vraagt zich af wat zijn rol in het grote geheel is, hoe hij onderdeel van dit alles kan zijn zonder zijn gevoel van eigenwaarde te verliezen.

Wanneer de oorlog bijna is afgelopen en het gewone leven weer aanvangt, komen daar zijn dagelijkse zorgen bij: hij wordt heen en weer geslingerd tussen zijn leven in de kunstwereld, waarin hij wordt omgeven door vrije geesten, en zijn ‘fatsoenlijke’ leven als

zakenman, waarin hij een goedbetaalde baan in de houthandel heeft – precies zoals zijn burgerlijke ouders het zo graag zien. Deze worstelingen leiden in 1917 tot het schrijven van zijn lijflied: ‘Mensch, durf te leven! (Memento vivere)’. Het *Algemeen Handelsblad* schrijft op 6 november 1917 een recensie over het optreden van Jean-Louis Pisuisse, waarin vermoedelijk voor het eerst melding wordt gemaakt van de uitvoering van het lied. ‘Een door Dirk Witte gedichte levensles, welke het publiek gretig in zich opnam.’

*Je leeft maar heel kort, maar een enkele keer
En als je straks anders wilt kun je niet meer!
Mensch, durf te leven!
Vraag niet elk minuut van je korte bestaan
Hoe hebben m'n pa en m'n opa gedaan
Hoe doet er m'n neef en hoe doet er m'n vrind
En wie weet, hoe of dat nou de wereld weer vindt
En wat heeft het fatsoen voorgeschreven
Mensch, durf te leven!*

*Je kop in de hoogte, je neus in de wind
En lap aan je laars hoe een ander het vindt
Hou een hart vol van warmte en van liefde in je borst
Maar wees op je vierkante meter een vorst
Wat je zoekt kan geen ander je geven
Mensch, durf te leven!*

Het lied ademt verzet, nodigt uit tot kritisch nadenken en wordt vol bravoure gebracht; het is een groot succes in naoorlogs Nederland.

Niet lang na het uitbrengen ervan waagt Dirk de stap en zegt zijn baan op om zich volledig aan zijn artistieke bestaan met Pisuisse te wijden. Hij trouwt boven zijn klasse, met de mooie, welgestelde Doralize ‘Jet’ Looman uit Bussum, en in 1920 geven zij een architect uit Zaandam opdracht hun droomhuis te bouwen. Op een

sprookjesachtige locatie midden in het natuurgebied van Naarden, op de grens tussen de hei en de bossen, verrijst een robuust landhuis. Grote ramen bieden een vrij uitzicht rondom en in de verte zelfs op de Zuiderzee. Vanuit de lucht gezien vloeit het huis over in haar omgeving, de grote tuin wordt omsloten door eikenbomen die in het bos overgaan, en op het dak liggen gele rietstengels verstrengeld zoals aan de oever van het water verderop.

Op een stralende zomerdag in 1921 poseren Dirk en Jet met hun pasgeboren dochter Doralize in de kinderwagen trots voor hun nieuwe huis: 't Hooge Nest. Witte kon toen niet bevroeden dat nog geen twintig jaar later, wanneer in de Tweede Wereldoorlog de mensheid opnieuw op de proef wordt gesteld en veel Nederlanders zich afvragen wat hun rol in het geheel is, zijn strijdkreet zo letterlijk in het door hem gebouwde huis tot leven zal komen, alsof de ziel van het lied in de stenen zit gemetseld.

I

Oorlog

‘Wanneer er gevochten moet worden, moet er maar gevochten worden. Je kunt jezelf niet ontrouw worden. Je kunt jezelf ook niets wijsmaken. We stonden ervoor. We hebben gedaan wat we moesten doen, wat we konden doen. Niet meer en niet minder.’

Janny Brandes-Brilleslijper

Een val op het Binnenhof

Naarden, februari 1943. Janny is persoonsbewijzen aan het sorteren en Eberhard speelt in de voorkamer piano, wanneer Mik van Gilse uit Amsterdam langskomt met het bericht dat die lieve Gerrit op het Binnenhof uit het raam is gesprongen. Met zijn kop op de stenen. Dood.

Hadden ze zichzelf op enig moment wijsgemaakt dat ze hier, in dit sprookjeshuis buiten de stad, veilig waren? Dat de oorlog hoog boven hun hoofden voorbij zou trekken, zoals 's nachts de vliegtuigen van de Royal Air Force die van Engeland naar Duitsland vliegen, en weer terug? Dat het leed in grote bewegingen om hen heen zou blijven cirkelen, zoals de jeeps en politiewagens die ze 's ochtends tegen vieren met ingehouden adem horen uitrukken als de razzia's beginnen? De loeiende sirenes houden hen gevangen tussen de wil ervandoor te gaan, de voordeur uit lukraak de donkere bossen in te rennen, en het kalme besef dat ze alleen maar kunnen afwachten tot de wagens gepasseerd zijn. En dat hebben ze tot nu toe steeds gedaan. Het gevaar van wat ze hier doen en de ernst van de dreiging heeft geen van hen ooit onderschat, maar de boodschap van Mik dat Gerrit zich op de klinkers van het bezette parlement te pletter heeft geworpen, brengt de realiteit weer in één klap binnen.

Gerrit Kastein was een neuroloog met stalen zenuwen en een stijve kop, die hem jammer genoeg niet van zijn lot had gered. Janny was

al met hem bevriend sinds hun Spaanse tijd, toen ze als jonge twintigers met de Internationale Rode Hulp de antifascisten in Spanje ondersteuning hadden geboden. De Spaanse Burgeroorlog bleek een generale repetitie voor de jaren die zouden volgen. Gerrit en Janny voegden zich bij het comité Hulp voor Spanje: de Nederlandse afdeling van de Internationale Rode Hulp. Janny's voornaamste missie was geld inzamelen voor verbandmiddelen, waaraan in Spanje een groot gebrek was. Gerrit ging naar de oorlog als hoofd van de Nederlandse ambulance. Hij was net assistent neurologie in Oegstgeest en promovendus; een carrièreperspectief dat voor de meeste mensen voldoende reden zou zijn alle gouden eieren zorgvuldig in het mandje te houden, maar niet voor Gerrit. Vanuit het Catalaanse ministerie voor Volksgezondheid reisde hij per trein naar de Pyreneeën, vlak bij de Franse grens, waar troepen van het Volksfront tegen de fascistische vochten, en hielp daar met het verzorgen van gewonde burgers en Volksfrontsoldaten.

Na drie maanden keerde Gerrit terug naar Nederland, pakte zijn artsleven weer op en promoveerde in 1937 aan de Rijksuniversiteit Leiden. Maar zijn ideologische vuur was niet gedoofd: hij zat in de redactie van het CPN-maandblad *Politiek & Cultuur* en gaf lezingen over de Spaanse Burgeroorlog. 'Een overwinning voor Franco is funest voor West-Europa, dus mede voor ons,' betoogde hij. Hij schreef artikelen en publiceerde in 1938 een boek getiteld *Het Rassenvraagstuk*. Het bevatte een wetenschappelijke verhandeling over klassentegenstellingen en het antisemitisme in Duitsland, die resulteerde in zijn stelling dat racisme onvermijdelijk in oorlog uitmondde. Op het bewijs hoefde hij niet lang te wachten.

Als de Communistische Partij van Nederland halverwege 1940 door de Duitsers wordt verboden, gaan de communisten ondergronds om sabotageacties te organiseren. Dokter Kastein, met zijn vrouw en twee dochtertjes woonachtig in Den Haag, is aanwezig bij de oprichtingsvergadering van de Haagse illegale afdeling van de partij

en initiatiefnemer van diverse verzetsgroepen. Ook bij de Amsterdamse verzetsgroep CS-6 ontpopt hij zich als een leidende figuur en als in juli 1942 de jodendeportaties aanvangen – die voor hun succes leunen op een gesmeerde Nederlandse infrastructuur – raakt Gerrit ervan overtuigd dat het verzet tot rigoureuze acties moet overgaan: Nederlandse collaborateurs dienen uit het veld geruimd te worden. Hij haalt de leden van de CS-6 groep over om samen met hem moordaanslagen te plegen op de mensen die de bezetter zo enthousiast bijstaan, en stelt een lijst op.

Het eerste beoogde slachtoffer is Hendrik Seyffardt: de tweeëntwintigjarige in Breda geboren, gepensioneerde generaal van de Nederlandse krijgsmacht; een man met meer medailles op zijn beldan in een kampioenskast te vinden zijn en een pruilmond als van een hofdame. Seyffardt is sinds juli 1941 commandant van het fascistische Vrijwilligerslegioen Nederland, een nationalistisch vehikel dat feitelijk als integraal onderdeel van de Waffen-SS aan het oostfront vecht. Seyffardt is net door Leider van het Nederlandsche Volk Anton Mussert als gemachtigde in zijn schaduwkabinet benoemd; de verwachting is dat hij op korte termijn minister van Oorlog wordt en dan een algemene militaire dienstplicht ten behoeve van het Duitse leger zal doorvoeren. Hij is een logisch doelwit voor het verzet.

Op 5 februari 1943 gaat bij de woning van Seyffardt aan de Haagse Van Neckstraat 36 – tweehonderd meter van waar Kastein woont – de bel. Nietsvermoedend loopt Seyffardt naar de voordeur. Wanneer hij opendoet, ziet hij twee jonge mannen staan: de voor hem onbekende leden van de verzetsgroep CS-6, Jan Verleun en Leo Frijda. Frijda wil zich ervan verzekeren de juiste voor zich te hebben en vraagt de generaal naar zijn naam: 'Hij had zo'n mooie stem,' zou Frijda er later over zeggen. Seyffardt zegt zijn naam. Verleun schiet onmiddellijk en de twee maken zich uit de voeten in de veronderstelling dat Seyffardt op slag dood is.

Seyffardt is zwaargewond, maar weet de Sicherheitsdienst (SD)

nog te vertellen dat de daders ‘twee studenten’ waren. Hij overlijdt de volgende dag en ondanks zijn nadrukkelijke verzoek zijn dood niet te wreken, worden er onmiddellijk razzia’s onder studenten gehouden. Achttienhonderd jongens tussen de achttien en vijftwintig jaar, onder wie zeshonderd studenten, worden opgepakt en afgevoerd naar concentratiekamp Vught.

Verleun duikt onder, in het bezit van het pistool waarmee hij de aanslag pleegde. Gerrit Kastein heeft intussen het volgende doelwit al uitgekozen. Deze keer wil hij de aanslag zelf uitvoeren, maar daarvoor moet hij snel een nieuw pistool regelen. Dat doet hij bij een verzetskameraad, Lucas Spoor, die hem er een leent – een zet die Gerrits einde zal inluiden.

Twee dagen later, op 7 februari 1943, pleegt Gerrit de tweede geplande aanslag, op Hermannus Reydon. Deze serieuze jurist en vooraanstaande NSB’er was tot het moment van de bezetting parlementair redacteur van NSB-dagblad *Volk en Vaderland*, en is zojuist voor zijn trouw aan het Groot-Duitse gedachtegoed beloond. Enkele dagen voor de aanslag is hij benoemd tot president van de Nederlandsche Kultuurkamer, het staatsorgaan ten behoeve van ‘gezonde kunst voor de arische mens’, waarvan alle Nederlandse kunstenaars lid moeten worden, én tot secretaris-generaal van het speciaal opgerichte NSB-departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

Kastein belt ’s avonds aan bij het huis van Reydon in Voorschoten en diens vrouw doet open. In koelen bloede schiet Gerrit haar dood, sluit de deur en wacht binnen in de donkere gang tot Reydon thuiskomt. Na enige tijd hoort hij de sleutel in het slot; de voordeur zwaait open en hij schiet onmiddellijk. Reydon wordt in de nek geraakt en Kastein maakt zich uit de voeten. Reydon is zwaargewond en ligt nog een halfjaar verlamd in het ziekenhuis voor hij alsnog overlijdt.

Gerrit Kastein is degene die de trekker overhaalt, maar Reydon en zijn vrouw zijn door de Duitsers bewust geofferd in een vooropgezet plan om Kastein in de val te laten lopen, geheel conform het

ongeschreven motto ‘een dode verzetsstrijder is belangrijker dan een levende NSB’er’. Kastein heeft de pech aan de andere zijde van de strijd een man te treffen die hem in ambitie evenaart, maar in rücksichtslosigkeit overtreft. ss-Sturmbannführer Joseph Schreieder is onder Heinrich Himmler opgeklommen tot de rang van Kriminalrat, en in die rol verantwoordelijk voor de contraspionage van de SD in Nederland, gestationeerd op het Binnenhof. Zijn hoofddoel is het oprollen van verzetsgroepen – en daartoe is alles geoorloofd.

Zogenaamde verzetsvriend Lucas Spoor, die Gerrit het pistool levert, is eigenlijk Anton van der Waals: een Nederlandse spion voor de SD die in verzetsgroepen infiltreert – een man die de boeken in zal gaan als een van de grootste landverraders ooit, in een tijdperk waarin die toch ruim voorhanden waren. Kastein heeft hem bij een eerdere ontmoeting, de dag na de aanslag op Seyffardt, gevraagd of hij hem op 6 februari een pistool kan leveren. Meteen na dat verzoek is Van der Waals naar zijn chef, Schreieder, gesnel. Die kent geen enkele twijfel: natuurlijk geven ze die kerel een wapen en natuurlijk schiet hij daarmee iemand overhoop. Dan laten ze sectie verrichten op het lijk en kunnen ze aan het kaliber van de kogels zien of de nieuwe vriend hun wapen heeft gebruikt. Is dat het geval, dan kunnen ze ook wel aannemen dat hij Seyffardt heeft doodgeschoten.

In de vroege ochtend van 6 februari overhandigt Anton van der Waals als verzetsman Lucas Spoor het pistool aan Gerrit. Op het Binnenhof wachten Schreieder en zijn SD-collega’s in spanning op de afloop van hun spelletje Russische roulette. Wie zal het leven laten?

Lang hoeft Schreieder niet op zijn lichamen te wachten. Reydon eindigt zwaargewond in het ziekenhuis, maar gelukkig hebben ze het lijk van zijn vrouw om sectie op te plegen. Met grote tevredenheid neemt Schreieder de rapporten in ontvangst: de schoten zijn inderdaad gelost met het pistool dat hij zijn infiltrant heeft meegegeven. Dat een secondant van Mussert en zijn vrouw moesten sneuvelen is vervelend, maar, zo redeneert hij: NSB’ers genoeg.

Als Anton van der Waals verslag komt uitbrengen bij zijn baas, wacht hem een nare verrassing: Schreieder wil Kastein niet arresteren. Integendeel, hij wil juist dat Van der Waals de banden met Kastein verder aanhaalt en via hem meer informatie over verzetsdaden en -kameraden vergaart. Van der Waals is inmiddels door-drongen van de koelbloedigheid van Kastein en ziet niets in het idee: hij mag dan een productieve verrader zijn, moedig is hij allerminst. Hij vreest dat hij zelf weleens de verliezer in dit spelletje zou kunnen worden. Van der Waals probeert Schreieder te overreden, maar Schreieder peinst er niet over de operatie stop te zetten. Sterker nog: hij ziet het als een mooie krachtmeting tussen zijn topinfiltrant en die fanatieke communist Kastein. Als *unser* Anton daarin het onderspit delft, is dat conclusie en oplossing ineen.

Op 19 februari 1943 heeft Van der Waals een nieuwe afspraak met Gerrit Kastein in café De Kroon aan de Houttuinen te Delft – en wordt het probleem onverwacht vanzelf opgelost voor de spion. Een overvalcommando van de SD heeft net daarvoor Kastein gearresteerd. Schreieder is woedend en vermoedt dubbelspel van zijn laffe spion: heeft die uit angst voor Kastein misschien een collega-SD-leider gevraagd actie te ondernemen? Kastein is intussen in de boeien geslagen; op zijn lijf zijn twee revolvers gevonden, die hem worden afgenomen. Agenten leiden hem naar een gereedstaande dienstwagen en hij wordt naar het Binnenhof gebracht, waar sinds de bezetting het hoofdkwartier van de Sipo/SD is gevestigd: de politieke recherche en de geheime dienst. Maar Gerrit heeft niet voor niets zo'n geduchte reputatie bij zijn tegenstanders; hij is niet van plan zich als een mak schaap door de Duitsers te laten afvoeren. Als hij op het Binnenhof uitstapt, ziet hij zijn kans schoon: met geboeide handen vuurt hij via een speciale binnenzak in zijn broek een pistool van klein kaliber af. Een agent wordt in zijn been geraakt en een ander schot ketst af voordat ze hem het pistool afhandig kunnen maken.

Binnen zitten vier mannen hem al op te wachten voor verhoor. Na een tijdje vertrekken twee agenten voor koffie en een derde voor een plaspauze. Eén sd'er is geen partij voor Kastein. Hij vloert de man, trapt het raam in en neemt een sprong vanaf de tweede verdieping. Op tweeëndertigjarige leeftijd wordt de arts dan toch geveld, als hij met zijn kop op de kasseien van het bezette Binnenhof landt – precies op de plek waar een week eerder het eerste slachtoffer van zijn lijst, luitenant-generaal Seyffardt, onder een haag van gestrekte armen een grootse uitvaart kreeg.

~

In 't Hooge Nest zijn ze allemaal kapot van het nieuws. Bob komt thuis van zijn werk op het distributiekantoor in Weesp en treft hen met strakke, bleke gezichten in het schemerdonker van de voorkamer. Janny neemt haar man apart en vertelt hem wat er is gebeurd. Bob en Gerrit waren goede vrienden uit het communistische circuit. Als Janny hem deelgenoot maakt van Gerrits overlijden en de bizarre omstandigheden van het ongeluk, zakken zijn schouders naar beneden, de aktetas glijdt bijna uit zijn hand. Natuurlijk, ze wisten dat Gerrit voor de partij gevaarlijke opdrachten uitvoerde en een cruciale rol speelde bij aanslagen op Nederlandse collaborateurs, maar op een vreemde manier hadden ze hem onaantastbaar gewaand.

Die avond is de sfeer tijdens het eten bedrukt en er wordt op gedempte toon gesproken: iedereen wil van Mik horen wat de laatste ontwikkelingen zijn. De lange tafel zit vol mensen, kaarsen verlichten de serieuze gezichten. Ze spreken over het te verwachten tweede front, over de dysenterie-epidemie die al maanden om hen heen kinderlevens eist en over de voortgang van de aanleg van Hitlers Atlantikwall, die hen uit Bergen heeft verdreven, naar 't Hooge Nest hier in Naarden.

Ze proberen hun verdriet voor elkaar te verbergen, zoals altijd.

Na het eten, wanneer de kinderen naar bed zijn, halen ze herinneringen op aan Gerrit. Aan zijn en Janny's jaren tijdens de Spaanse Burgeroorlog, aan zijn rol in het verzet en aan de groeperingen die hij sinds het begin van de bezetting bijeen heeft gebracht. Over zijn strategische inzicht en organisatietalent, die nooit een excuus waren niet ook zelf vuile handen te maken. Ook speculeren ze over het motief van zijn sprong uit het raam. Gerrit kennende wilde hij de vijand nog één keer te slim af zijn: met de verwondingen van de val zou hij naar het ziekenhuis zijn gebracht, waar het voor hem misschien nog mogelijk was geweest te ontsnappen. Niet alleen omdat het een nieuwe locatie met nieuwe omstandigheden was, maar ook omdat hij daar, als neuroloog, de weg wist. Een gehavend lichaam deed hem niks, zijn hersenen moest hij preservieren voor de strijd. Maar hij kwam zo ongelukkig op dat verdomde Binnenhof neer dat hij het niet kon navertellen.

Gerrits dood is een tastbaar bewijs van de nieuwe fase waarin de bezetting is beland: aan beide zijden zullen nu in hoog tempo meer doden vallen.

Vlak voordat Mik weggaat, terug naar Amsterdam, neemt hij Lien en Eberhard, Janny en Bob in de hal apart. Ernstige ogen in een jeugdig gezicht; de oorlog drukt zwaarder dan de tijd.

'Pas op dat jullie hier niet té veel mensen in huis nemen. Dat kan op den duur fout gaan.'

'Mik,' reageert Lien verontwaardigd, 'als iemand in nood is, moeten we hem toch helpen!'

'Ik wil jullie alleen maar waarschuwen: wees voorzichtig.'

Ze kussen Mik, een laatste omhelzing, en kijken hem na terwijl hij het tuinpad af loopt, het donkere bos in.

De Slag om de Nieuwmarkt

Amsterdam, 1912. Als de slag om de Nieuwmarkt anders was beslecht, had het gezin Brilleslijper waarschijnlijk niet bestaan. Het was daar, op het plein in de Amsterdamse Jodenhoek, aan de voet van de eeuwenoude stadspoort De Waag, waar Joseph Brilleslijper om de hand van Fijtje Gerritse vocht.

Hun families zijn perfecte tegenpolen: Joseph stamt uit een circusgeslacht van rondreizende, Jiddisch sprekende muzikanten, en hoewel zijn vader inmiddels fruitimporteur is, kenmerkt het huishouden Brilleslijper zich nog steeds door hun uitbundige vrijdagavonden thuis aan de Jodenbreestraat, wanneer alle gezinsleden zich verzamelen om muziek en theater te maken. Fijtje Gerritse daarentegen komt uit een familie van vrome Friese joden, groot en stuurs met roodblond haar, die hun zes kinderen met ijzeren discipline grootbrengen te midden van de goddeloosheid van de Amsterdamse Zeedijk, met zijn publiek van havenarbeiders, hoeren en zeelui. Vanaf jonge leeftijd werkt dochter Fijtje daar in de avondwinkel van haar ouders, op een kratje achter de kassa, met haar drie broers als uitsmijters aan haar zijde. Ze is smoorverliefd op de goedlachse Joseph Brilleslijper, maar haar ouders moeten niets van de jongen hebben: een nietsnut zonder beroep, die te pas en te onpas wegloopt om zijn rondreizende circusopa te bezoeken.

Nadat Joseph door de drie Gerritse-broers al een paar keer genadeloos op zijn lazer heeft gekregen en, wanneer hij bij Fijtjes ouders

thuis om haar hand komt vragen, door hen zelfs het pand uit wordt gebonjourd, met zijn gezicht plat op de klinkers, weet hij dat er nog maar één mogelijkheid is. Hij nodigt de ongeslagen reuzen van de Zeedijk uit van hun troon af te dalen zodat hij de familie Gerritse eens en voor altijd kan laten zien wat hij waard is. Met zijn oudere broer Ruben trommelt hij wat vrienden uit de Jodenbreestraat en de Joden Houttuinen op, waaronder Stomme Öpie, een jongen die nog nooit een woord heeft gesproken maar die zo beresterk is dat niemand dat hardop durft te zeggen, en met gebalde handen en opeengeklemd kaken koersen ze richting De Waag. Voor de Vishal op de Nieuwmarkt komt het tot een spectaculair vuistgevecht, en voor het eerst in hun bestaan worden de gebroeders Gerritse op de knieën gedwongen. Joseph veegt het bloed van zijn knokkels, haalt zijn 'Fietje' op bij de winkel van haar ouders en trekt met haar in bij Ruben en diens vrouw. Of het nu strategisch inzicht, brute kracht of geluk was: de overwinning is het startsein van een liefdevol samenzijn. Op 1 mei 1912 trouwen ze en Josephs vader regelt een huisje voor het jonge stel in het armste gedeelte van de Jodenhoek. Het is daar aan de Joden Houttuinen, hoek Uilenburgersteeg, dat op 13 december 1912 hun eerste kind Rebekka, 'Lientje', Brillleslijper het levenslicht ziet.

Het gezin is arm, maar gelukkig. Na een paar schrale jaren kunnen ze met hulp van Josephs vader, Opa Jaap, een winkeltje overnemen aan de Nieuwe Kerkstraat, waarboven ze met de kleine Lien hun intrek nemen. Fietje werkt dag en nacht in de winkel, terwijl Joseph als knecht bij de groothandel van Opa Jaap helpt. Het duurt nog vier jaar voor het echtpaar Gerritse vanaf de Zeedijk – slechts van hen gescheiden door het Waterlooplein en de Nieuwmarkt, maar toch een wereld van hen verwijderd – weer contact zoekt met hun dochter. De aanleiding is de geboorte van Fietjes tweede dochter, die ze naar haar moeder vernoemt: Marianne – 'Janny'. Vijf jaar later, in de zomer van 1921, wordt dan eindelijk de langverwachte zoon, Jacob – 'Japie' – geboren, en is het gezin compleet.

Terwijl Joseph en Fietje de klok rond werken om telkens het einde van de maand te kunnen halen, voedt de Jodenhoek de kinderen op. Grote gezinnen wonen in huizen zo smal als pijpenlades, met slaappleatsen onder gootstenen en tegen de plinten in de hal, dus het leven van de kinderen speelt zich voornamelijk af op straat. Om de hoek van het ouderlijk huis bevindt zich Theater Carré, waar ze uren staren naar de toestroom van mooi uitgedoste mensen die naar de revue komen. Verderop in de Jodenbreestraat zit het Tip Top Theater, een geliefde ontmoetingsplek waar stomme films worden gedraaid en bekende artiesten als Louis en Heintje Davids optreden. Iedereen in de buurt kent elkaar; broers helpen mee de kost verdienen, zussen helpen mee de kinderen opvoeden en in de straten rond het huis hangt de geur van eten; van het Waterlooplein tot de Jodenbreestraat staan stalletjes geroosterde kastanjes, verse vis, scherpe kruiden en zure augurken uit te venten. Op vrijdag heeft Fietje, net als enkele andere vrouwen in de buurt, altijd een grote pan soep op het vuur staan voor de armen. Tijdens de oorlogsjaren, als er opeens veel Belgische vluchtelingen in de winkel verschijnen, geeft ze bezorgde moeders zonder geld toch hun boodschappen mee – ‘Ik schrijf het wel op,’ zegt ze dan, en stuurt ze met een glimlach de winkel uit. Op vrijdagavond komt het gezin met de rest van de familie Brilleslijper bijeen in het huis van Opa Jaap aan de Jodenbreestraat. Dan wordt er kippensoep gegeten en de hele avond met alle ooms, tantes, neven en nichten muziek en theater gemaakt. Het is een traditie die Joseph, als Opa Jaap overlijdt, met zijn eigen gezin zal voortzetten.

Zo speelt de vroege jeugd van de drie kinderen Brilleslijper zich binnen de onbemiddelde, maar beschermde omgeving van de Amsterdamse Jodenhoek af, in een gezin vol liefde en muziek. Maar in de loop van de jaren twintig wordt het leven zwaarder. De werkeloosheid stijgt, gezinnen zitten zonder eten en als Fietje eens op vrijdag bij een buurvrouw langsgaat, blijkt diens traditiegetrouwe pot soep voor de armen een grote pan met stomend heet water. Het

pand waarin hun winkel en daarboven hun woning zijn gevestigd, wordt verkocht aan een grote firma en ze moeten noodgedwongen verhuizen naar de Rapenburgerstraat. Het is maar een blok verwijderd van hun oude huis, maar moeder is haar winkeltje kwijt en dat verlies valt haar zwaar. Joseph verdient in z'n eentje te weinig om het huis te kunnen betalen en het gezin verhuist opnieuw, naar twee kleine kamers om de hoek van de Marnixstraat aan de rand van de Jordaan. Iedere ochtend voor dag en dauw verlaten Fietje en Joseph samen het huisje om geld te verdienen als fruit- en groentegrossiers.

Pas als in 1925 tot hun verdriet Opa Jaap overlijdt, keert het tij een beetje: Joseph neemt met hulp van zijn broer Ruben de groothandel over, en het gezin Brilleslijper verhuist naar een pand vol familie aan de Marnixstraat, waar ze de eerste verdieping betrekken en Janny en Lien samen een prachtige kamer krijgen. Maar voor de meisjes voelt de vertrouwde Jodenhoek mijlenver weg; ze missen hun buurtje, de mensen en het vertrouwde Jiddisch-Amsterdams met de gelispelde s. Afgesneden van de Jodenhoek begrijpen de meisjes voor het eerst waarom de almaar groeiende stroom joodse vluchtelingen uit Rusland en Polen zo in smalle pandjes bij elkaar klit. In het straatbeeld rond de Nieuwe Prinsengracht, in de buurt van hun oude winkeltje, waar veel Oost-Joden altijd bij Fietje verse vis kwamen kopen, vormen ze een hecht geheel van mannen in zwarte kaftans met lange pijpenkrullen en vrouwen met hoofddoeken om.

De zusjes zijn niet alleen uiterlijk moeilijk uit elkaar te houden, ze zijn ook onafscheidelijk en genieten van de vrijheid die de liefdevolle verwaarlozing van hun ouders hun biedt. Als Joseph en Fietje 's ochtends in het donker naar de markt zijn vertrokken en Japie nog ligt te slapen, halen ze hun fietsen uit de loods en trappen met voorovergebogen lichamen langs het Olympisch Stadion via de Amstelveenseweg en dan rechtsaf naar het IJsbaanpad. Bij de houten loopbrug over het spoorlijntje naar Aalsmeer moeten ze afstappen; die brug is zo steil en hoog dat ze zich schrap moeten zetten en

met gestrekte armen hun fietsen omhoogduwen, met tot spleetjes geknepen ogen om maar niet de rails in de diepte onder zich te zien. En daar, waar de Schinkel in de Nieuwe Meer stroomt, ligt op hoge palen het Schinkelbad, een in hout opgetrokken buitenzwembad vol stadswater. Met bezwete lichamen van het fietsen en de eindklim springen ze snel in het koude water om altijd net te lang door te zwemmen, zodat ze zich moeten haasten om Jaap op tijd naar school te brengen.

Janny en Lien groeien op tot twee beeldschone meiden. Ze zijn klein en donker, met een rechte neus en hoge jukbeenderen, wenkbrauwen als vossenstaarten en een onder in de nek bijeengebonden zwarte haardos. Aan het einde van de lagere school is hun opleiding klaar; vader en moeder hebben geen geld om hen nog langer naar school te laten gaan en kunnen hun hulp bovendien goed gebruiken. Het is niet erg: de zussen zijn leergierig en hebben een scherp oog voor de wereld om hen heen – Amsterdam biedt hun alles wat ze nodig hebben. Ze helpen Fietje met het huishouden, draaien volle werkweken als naaisters en zorgen voor hun broertje. Naarmate ze ouder worden, lijkt het leeftijdsverschil te krimpen maar valt het verschil in karakter meer op. Lien is spontaan en extravert, lichtvoetig van aard, zoals haar vader, en met het hoofd snel in de wolken. Janny is nuchter, soms gereserveerd, en ze heeft een ijzeren wil, zoals haar moeder.

Lien ontpopt zich als een muzikaal talent. Op jonge leeftijd zit ze in een kinderkoor en staat ze vooraan tijdens de muzikale avonden bij Opa Jaap. Als beginnende tiener volgt ze een paar jaar les aan de dansschool van Florrie Rodrigo, een joods-Portugese danseres die eerst naam maakte bij het cabaret van Jean-Louis Pisuise en later als expressionistische danseres in Berlijn; nadat ze een toenemend antisemitisch Duitsland is ontvlucht is ze een dansschool begonnen in de Jodenhoek van Amsterdam. Joseph vindt de frivole hobby van zijn dochter niets en verbiedt haar nog langer naar Florrie te gaan. Maar Josephs koppige genen zijn sterker dan zijn gezag: via

Florrie komt Lien terecht bij de choreografe Lili Green, en rond haar zestiende verjaardag begint ze bij haar in het geheim lessen te volgen. Lili is een pionier in de danswereld, een danseres die klassieke ballettechnieken moderniseert, en ze ziet voor Lien een serieuze toekomst in het vak weggelegd. Zodoende werkt Lientje overdag als naaister, haast ze zich 's avonds naar de studio van Lili Green aan de Pieter Pauwstraat voor danstraining en toont ze 's nachts haar kunsten in de clubs rond het Rembrandtplein. Als ze weer eens bij het ochtendkrieken thuiskomt en op de trap tegen haar bezorgde moeder aanloopt, loodst die haar snel naar haar kamer voordat Joseph haar ziet.

Jongere zus Janny houdt het maar een halfjaar uit op het naaiatelier. Net als toen ze nog op school zat is ze ongeduldig en opstandig. Ze noemt zichzelf gelovig, maar niet religieus. Ze is opgegroeid midden in de Jodenbuurt, maar gaat nooit naar de sjoel. Ze komt uit een kruideniersgezin, maar ze meldt zich aan bij de zionistische organisatie Hatzair, waar vooral kinderen van dokters en advocaten zitten. Zodra ze iets merkt van een scheve behandeling verzet ze zich hevig – geïnspireerd door de historie van haar grootouders Gerritse, die haar vader te min vonden om met haar moeder te trouwen. Na het mislukte avontuur op het naaiatelier heeft ze een waaier aan baantjes en belandt dan op een laboratorium waar ze met haar verdiende geld af en toe cursussen mag volgen. Janny leert er een woordje Engels, Frans en Duits en volgt een EHBO-cursus; iets wat haar en Lientje later misschien wel het leven redt. Ze stapt uit de zionistische beweging, omdat ze van mening is dat ze moeten vechten voor een betere samenleving voor iedereen, niet voor het bestendigen van rechten voor een goeie bovenlaag. Ze verdiept zich in het communisme, in Marx, in sociaaldemocratische grondbeginselen – vader en moeder Brilleslijper lezen thuis dagblad *Het Volk* – en gaat met iedereen, over alles, het debat aan. Met lede ogen beziet ze de aanwas van gevluchte Oost-Joden en andere emigranten in de Jodenhoek, hoewel het voor hen steeds moeilijker wordt de

grens over te komen. Janny probeert haar vader te overtuigen van het bruine gevaar: het fascisme. Joseph denkt dat het zo'n vaart niet zal lopen, maar Janny ziet een reële dreiging in het vriendenverbond tussen Hitler, Mussolini en Franco, en wanneer in de zomer van 1936 de Spaanse Burgeroorlog begint, wordt ze als meisje van negentien jaar actief in de illegaliteit.

Ze is vooral bezig met de Internationale Rode Hulp: met diverse activiteiten ondersteunen ze Nederlandse vrijwilligers die in de Spaanse Burgeroorlog gaan vechten. Ook zit ze in het comité Hulp aan Spanje, en werkt daarvoor samen met jongens van een gemeenschapshuis aan de Keizersgracht 522, die ze heeft leren kennen via Lien – journalist Mik van Gilse, fotografen Eva Besnyö en Carel Blazer en filmmaker Joris Ivens. Vanuit Amsterdam draagt Janny bij door geld op te halen voor verbandmiddelen en andere schaarse spullen, smokkelt een ambulance de grens over en ze helpt met het zoeken naar onderdak voor het toenemende aantal gevluchte mensen uit Duitsland. Van hen hoort ze verhalen over de groeiende haat jegens joden en 'bolsjewieken'. De Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog, de beurskrach op Wall Street in 1929 die voor een wereldwijde crisis zorgde die Duitsland hard trof en de steeds openlijker antisemitische sfeer – alle factoren die hebben geleid tot de verpletterende zege van Hitlers Nationaalsocialistische Duitse Arbeiders Partij, de NSDAP.

Ook de situatie in Nederland verslechtert. De economische malaise zorgt voor brede verpaupering, de werkloosheid loopt verder op en premier Colijn hanteert een ijzeren bezuinigingspolitiek. Thuis bij de Brilleslijpers gaat het ook al niet goed: Joseph heeft een aantal zware oogoperaties ondergaan en herstelt daar slecht van. Fietje en de drie kinderen brengen het geld binnen, tot ook moeder ziek wordt en in het ziekenhuis belandt. Er is één lichtpunt aan het einde van die rumoerige jaren dertig: de zussen ontmoeten allebei een man die hun leven verandert.

Lien is inmiddels op zichzelf gaan wonen, vooral om aan haar vaders toorn over haar dansactiviteiten te ontkomen. Ze woont in een kunstenaarscommune aan de Bankastraat met een kleurrijk gezelschap van studenten. Er is een gezamenlijke keuken, een huishoudpot en in de gang hangt een schoolbord met bewoners, kamernummers en administratieve mededelingen. Als Lientje door een hersenschudding aan bed gekluisterd is – ze is op weg naar danstraining gevallen – komt een nieuwe bewoner van het huis haar een bosje zelfgeplukte bloemen brengen. Ze is gecharmeerd van deze lange, blonde jongen met zijn blauwe ogen en verlegen lach. Het is Eberhard Rebling, een concertpianist en muzikwetenschapper uit Duitsland, die het nationaalsocialisme en zijn militaristische vader in zijn thuisland is ontvlucht. Eberhard is op zijn beurt gefascineerd door deze kleine, donkere vrouw met haar scherpe tong. Op papier hadden ze niet meer tegengesteld kunnen zijn, maar toch worden ze hevig verliefd. Ook muzikaal vormen ze al snel een duo: zodra Lien weer op de been is geeft ze dansles en dansuitvoeringen, daarbij op piano begeleid door Eberhard. Ze raken bevriend met andere studenten die in het gemeenschapshuis komen, met wie ze avondenlang debatteren over de dreigende politieke situatie in de omliggende landen. Zo zijn daar de jonge arts Gerrit Kastein, hoboïst Haakon Stotijn en zijn vrouw Mieke, en economiestudent Bob Brandes, zoon uit een bekende Haagse architectenfamilie.

Als Lien in de zomer van 1938 voor haar werk in de revue tijdelijk op het Leidseplein in Amsterdam een kamer huurt, komt haar vier jaar jongere zusje Janny na haar werkdag vaak een hapje eten. Op een avond is Janny weer bij Lien en ontmoet daar Bob Brandes, die haar plagerig uitdaagt over haar politieke overtuigingen – hij zit in het bestuur van de Sociaaldemocratische Studentenvereniging en loopt in Amsterdam stage bij de communistische uitgeverij Pegasus. Tijdens de discussie wordt Janny zo kwaad dat ze met kussens begint

te gooien om die betweter de mond te snoeren. Maar als ze enkele weken later van Lien de sleutel van haar kamer aan de Haagse Bankastraat krijgt, gebruikt ze die al snel om Bob vaker te ontmoeten. ‘Het lijkt hier wel een links bordeel,’ bromt een medebewoner als de zoveelste relatie in het huis wordt bezegeld.

Mevrouw Brandes, de moeder van Bob, krijgt lucht van de affaire en belt de keurige pianist die al eens in hun voorkamer een huisconcert heeft gegeven, Eberhard Rebling, om hem te vragen of hij zijn vriend Bob wil toespreken; dit meisje uit een discutabel koopmansmilieu is echt te min voor haar zoon. Eberhard hoort haar geamuseerd aan, stelt mevrouw Brandes gerust en verzekert haar dat die familie Brilleslijper heus alleraardigste dochters voortbrengt. In januari 1939 neemt Bob Janny mee naar de bioscoop in Den Haag, gaat na afloop met haar mee naar huis en vertrekt niet meer.

De ouders van Bob weigeren toestemming te geven voor het voorgenomen huwelijk: naast Janny’s sociale achtergrond vinden ze haar joodse afkomst in deze tijd een risico. Hoewel hun houding haar verdriet doet, volgt ze het voorbeeld van haar eigenge-reide ouders: in september 1939 treden de bijna drieëntwintigjarige Janny en de zesentwintigjarige Bob vanuit Janny’s ouderlijk huis in Amsterdam in het huwelijk. Zonder vader en moeder Brandes, maar wel in aanwezigheid van zijn zussen, onder wie Aleid Brandes, met wie Janny het goed kan vinden. Joseph smeert broodjes voor iedereen, Fietje is weer thuis uit het ziekenhuis en Janny is met een niet te negeren bolle buik het stralende middelpunt. Met enig leedvermaak heeft Bob een annonce van hun huwelijk in de Haagse krant laten plaatsen, met als gevolg dat meneer en mevrouw Brandes nog wekenlang worden overspoeld met gelukwensen uit hun deftige kennissenkring.

Een maand na hun trouwen, op 10 oktober 1939, wordt Robert Brandes geboren en nemen Janny, Bob en de baby hun intrek in twee kamers in de Haagse Bazarlaan bij juffrouw Tonnie de Bruin, die tippelt in de Prinsenstraat – maar dat weet zogenaamd niemand.

Het jonge stel leeft op een roze wolk, maar daarvan kunnen ze niet eten. Van haar laatste baan voor haar zwangerschap, in een fabriekshal achter de breimachines, heeft Janny een kleine zwangerschapsuitkering meegekregen, die snel slinkt. Bob stopt met zijn studie en vindt een baan als ambtenaar bij het Rijk en Janny verzorgt de kleine Robbie.

Het gezin breidt zich al snel uit: in de winter van 1939 nemen ze hun eerste onderduiker in huis. Alexander de Leeuw is een vooraanstaande advocaat uit Amsterdam, bestuurder bij de CPN en directeur van uitgeverij Pegasus, waar hij Bob heeft leren kennen. De Leeuw staat bekend om zijn hoekige karakter, maar ook om zijn felle strijd tegen het fascisme en veel gelezen publicaties. Als bekend communist en CPN-advocaat is hij een doelwit in het steeds grimmiger wordende Amsterdam. De jarenlange soberheidspolitiek van de kabinetten-Colijn hebben het land niet over de economische crisis heen geholpen, integendeel: het herstel komt amper op gang en de aanhoudende schraalte zorgt voor oplopende spanningen. Honderdduizenden joden en socialisten proberen uit Duitsland en verder oostelijk gelegen landen te ontkomen, op de vlucht voor de geweldsorgie die in de Kristallnacht eind 1938 is ontketend, waarbij joden op straat werden gelyncht. Uit angst Duitsland te schofferen heeft de Nederlandse regering hierop de grenzen gesloten voor vluchtelingen, die als 'ongewenste elementen' werden bestempeld. Bovendien, zo redeneerde Colijn, zou een massale toestroom van joden het bestaande antisemitisme in ons land enkel verergeren. 'Vermeden moet worden alles wat de strekking heeft duurzame vestiging in ons reeds zo dichtbevolkte land te bevorderen, daar een verder binnendringen van vreemde elementen schadelijk zou zijn voor de handhaving van het karakter van den Nederlandschen stam. De Regeering is van oordeel dat in beginsel ons beperkt territorium voor de eigen bevolking moet blijven gereserveerd,' vermeldt de Memorie van Antwoord bij de Rijksbegroting van 1938.

De voedingsbodem voor een zondebok toont zich ook in Neder-

land vruchtbaar en de haat wordt steeds openlijker getoond. In die winter van '39 wordt in diverse bioscopen in de hoofdstad *Olympia* gedraaid, de film die Leni Riefenstahl in opdracht van Adolf Hitler maakte over de Olympische Spelen van 1936 in Berlijn – een langgerekt dwepen met arische sportlichamen. De film trekt groepjes opgeschoten NSB'ers en er ontstaan vechtpartijen in de stad: NSB'ers tegen linkse en joodse jongens.

Advocaat De Leeuw voelt zich zelfs in zijn stamcafé Reynders op het Leidseplein niet meer veilig en zoekt een plek om onder te duiken. In de Haagse bovenwoning van Janny en Bob slaapt hij op zolder en moet hij zich stilletjes wassen in het zijkamertje van de pasgeboren Robbie. Het valt Janny op hoe in zichzelf gekeerd en onhandig hun onderduiker is. Als haar zuster Lientje op een morgen onaangekondigd binnenkomt en ze De Leeuw bij Janny in de woonkamer achter zijn ontbijt ziet, staren ze elkaar verschrikt aan. De Leeuw broemt wat, grabbelt zijn spullen bijeen en stuift met gebogen hoofd langs Lien naar zolder. Die trekt vragend haar wenkbrauwen op naar Janny, maar haar zus perst demonstratief haar lippen op elkaar en haalt haar schouders op alsof ze de man nooit eerder heeft gezien.

Als op 10 mei 1940 om 03.55 uur Duitse pantsertreinen de Nederlandse grens oversteken en eskaders van de Luftwaffe het luchtruim binnenvliegen, is dat voor Janny geen verrassing. Het is de dag dat het net zich sluit en de illusie van het Nederlandse neutraliteitsdenken wordt verbroken. De proclamatie van koningin Wilhelmina die dag luidt:

Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht genomen, en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding streng en consequent vol te houden, is in de afgelopen nacht door de Duitse weermacht zonder de minste

waarschuwing een plotselinge aanval op ons gebied gedaan. Dit niettegenstaande de plechtige toezegging dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien, zoo lang wij haar zelf handhaafden.

De eerste paar dagen hopen Janny en Bob nog dat de Engelsen de Duitsers eruit zullen jagen, maar er gebeurt niets. Vanuit hun huisje aan de Bazarlaan kunnen ze de koninklijke stallen van Paleis Noordeinde bijna aanraken, en als ze op 13 mei een konvooi chique wagens zien vertrekken dringt het echt tot ze door: Nederland is bezet. Die avond, wanneer Robbie ligt te slapen, bespreken Janny en Bob de situatie. Ze kennen de verhalen van de vluchtelingen uit het oosten, de trauma's van de Spanjestrijders en de verharde stemming in Nederland in aanloop naar dit moment. Toch bestaat er geen twijfel over: ze zullen zich verzetten tegen het fascisme. Over de mogelijke consequenties zijn ze niet naïef, hoewel ze zich geen voorstelling kunnen maken van wat hun te wachten staat.

Als Janny een paar dagen later tijdens een wandeling met zoontje Robbie in de kinderwagen plots wordt overvallen door het luchtalarm, rent ze door de Haagse straten, op zoek naar hulp. Het onheilspellende geloei vult het luchtruim, cirkelt eerst laag en zwaar om haar heen en schiet dan omhoog – keer op keer, terwijl de angst haar buik afknelt en de stoeptegels onder haar voeten voorbijschieten. Ze ziet een bekende gevel, belt aan bij het huis van kennissen van de familie Brandes, ene familie De Pres, en vraagt buiten adem of ze bij hen mag schuilen. Beschaamd maar resoluut wijzen ze haar en de baby de deur.